

ऋषयः - सप्तर्षयः (१ भरद्वाजो बार्हस्पत्यः, २ कश्यपो मारीचः, ३ गोतमो राहूगणः, ४ भौमोऽत्रिः, ५ विश्वामित्रो गाथिनः, ६ जमदग्निर्भार्गवः, ७ मैत्रावरुणिर्वासिष्ठः)। पवमानः सोमः। प्रगाथः (१, ४, ६, ८, ९, १०, १२, १४, १७ बृहती, २, ५, ७, ११, १२, १५, १८ सतोबृहती) ३, १६ द्विपदा विराट्, १९-२६ प्रगाथः (विषमा बृहती, समा सतोबृहती)।

परीतो षिञ्चता सुतं सोमो य उत्तमं हविः।

दधन्वाँ यो नर्योँ अ॒प्स्व॑न्तरा सु॒षाव॑ सोममद्रिभिः ॥ ९.१०७.०१

यः। सोमः- रसः। उत्तमम्- श्रेष्ठस्य। हविः- हव्यस्य। दधन्वान्- धारकः। नर्यः- नरहितः। सुतम्- तं निष्पन्नम्। इतः- अस्मात्स्थानाद्धृदयादित्यर्थः। परि- परितः। सिञ्चत। अप्सु अन्तरा- मूलशक्तिधारास्वन्तः। सोमम्- रसम्। अद्रिभिः- स्थैर्येण। अद्रिः स्थैर्यप्रतीकः। सुषाव- उपासको निष्पादयति ॥१॥

नूनं पुनानोऽविभिः परि स्रवादब्धः सुरभिन्तरः।

सुते चित्त्वाप्सु मदामो अन्धसा श्रीणन्तो गोभिरुत्तरम् ॥ ९.१०७.०२

नूनम्- निश्चयेन। पुनानः- पावयमानः। सुरभिन्तरः- अतिशयेन सुगन्धः। अविभिः- रक्षाशक्तिभिः। परि स्रव- परितः क्षर। सुते- निष्पन्ने सति। त्वा- भवन्तम्। उत्तरम्- श्रेष्ठम्। अन्धसा- हव्येन। श्रीणन्तः- मिश्रयन्तः। अप्सु- मूलशक्तिधारासु। चित्- एव। मदामः- सन्तोषेण अनुभवामः ॥२॥

परि सुवानश्चक्षसे देवमार्दनः क्रतुरिन्दुर्विचक्षणः ॥ ९.१०७.०३

देवमादनः- देवानां तर्पकः । क्रतुः- अग्निभूतः । इन्दुः- क्लेदनशीलः । विचक्षणः- विशेषद्रष्टा रसः ।
चक्षुसे- दर्शनाय । परि- परितः । सुवानः- निष्पन्नो भवति ॥३॥

पुनानः सौम धारयापो वसानो अर्षसि । आ रत्नधा योनिमृतस्य सीदस्युत्सो देव हिरण्ययः ॥ ९.१०७.०४

सोम- रस । धारया । पुनानः- पूयमानः । उत्सः- स्यन्दनशीलः । देवः- द्योतकः । हिरण्ययः-
दीप्यमानः । अपः- मूलशक्तिधाराः । वसानः- बिभ्रत् । अर्षसि- सरसि । आ- आभिमुख्येन ।
रत्नधाः- संपद्धारकः सन् । ऋतस्य- प्रकृतिनियतिभूतसत्यस्य । योनिम्- सदने । सीदसि ॥४॥

दुहान ऊर्धर्दिव्यं मधु प्रियं प्रत्नं सधस्थमासदत् ।

आपृच्छ्य धरुणं वाज्यर्षति नृभिर्धूतो विचक्षणः ॥ ९.१०७.०५

दिव्यम् । मधु- मधुरम् । प्रियम्- प्रेमपात्रम् । प्रत्नम्- पुराणम् । ऊर्धः- गोरूपिण्या अदितेरूधः ।
दुहानः । सधस्थम्- यज्ञसदसि । आसदत्- उपविशति । नृभिः- उपासकैः । धूतः- शोधितः ।
विचक्षणः- विशेषद्रष्टा । वाजी- सोमः । आपृच्छ्यम्- आप्रष्टव्यम् । धरुणम्- धारकमिन्द्रम् ।
अर्षति- सरति ॥५॥

पुनानः सौम जागृविरव्यो वारे परि प्रियः ।

त्वं विप्रो अभवोऽङ्गिरस्तमो मध्वा यज्ञं मिमिक्ष नः ॥ ९.१०७.०६

पुनानः- पूयमानः । सोम- रस । अव्यो वारे- सरणशीलरसस्य स्वस्थान एव रक्षाकरे उपलब्धिस्थाने
। रसव्यञ्जके । रसस्य प्रवेशस्थाने । रसतत्त्वस्य सुलभतया अवगमसाधनभूते ।
रसार्थाचनसाधनभूते । रसक्रिये । रसावाप्तिसाधनभूते । रसावरणे । रससंभक्तरी । रसवर्धके ।
वरणीये प्रतीके । परि- परितः । जागृविः- जागरूकः । प्रियः- प्रेमपात्रः । त्वम् । विप्रः- मेधावी ।

अङ्गिरस्तमः- अतिशयेन अङ्गनशीलः । अभवः । मध्वा- स्वमाधुर्येण । नः- अस्माकम् । यज्ञम्-
उपासनम् । मिमिक्ष- सिञ्च ॥६॥

सोमो मीढ्वान्पवते गातुवित्तम ऋषिर्विप्रो विचक्षणः ।

त्वं कविरभवो देववीतम आ सूर्यं रोहयो दिवि ॥ ९.१०७.०७

सोमः- रसः । मीढ्वान्- सेक्ता । पवते- क्षरति । गातुवित्तमः- अतिशयेन मार्गज्ञः । ऋषिः- द्रष्टा ।
विप्रः- मेधावी । विचक्षणः- विशेषदर्शी । त्वम् । कविः- क्रान्तदर्शी । अभवः । देववीतमः-
दिव्यानुभवः । सूर्य- आत्मसूर्यम् । दिवि- चित्ताकाशे । आ रोहयः ॥७॥

सोम उ षुवाणः सोतृभिरधि ष्णुभिरवीनाम् ।

अश्वयेव हरिता याति धारया मन्द्रया याति धारया ॥ ९.१०७.०८

सोतृभिः- निष्पादकैरुपासकैः । अवीनांस्तृभिः- रक्षाकरप्रतीकसंबन्धिसानुभिरुच्छितभावनैः । अधि
सुवानः- निष्पन्नः । सोमः- रसः । अश्वयेव- वडवयेव । हरिता- आकर्षयन्त्या । मन्द्रया- हर्षकर्या ।
धारया । याति- सरति ॥८॥

अनूपे गोमान्गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः । समुद्रं न संवरणान्यगमन्मन्दी मदाय तोशते ॥ ९.१०७.०९

दुग्धाभिः- ज्ञानदोहकैः । गोभिः- चित्तिरणैः । गोमान्- चिद्रश्मियुक्तः । सोमः- रसः । अनूपे-
निम्ने हृदये । अक्षाः- क्षरति । समुद्रं न- समुद्रमिव । संवरणानि- स्वावारकहृदयानि । अगमन्-
सरति । मन्दी- तृप्तिकरः । मदाय- तृप्तये । तोशते- निष्पाद्यते ॥९॥

आ सौम सुवानो अद्रिभिस्तिरो वाराण्यव्यया ।

जनो न पुरि चम्बोर्विशद्धरिः सदो वनेषु दधिषे ॥ ९.१०७.१०

सोमः- रसः । आ- समन्तात् । अद्रिभिः- स्थैर्येण । अद्रिः स्थैर्यप्रतीकः श्रुतौ । सुवानः- निष्पादितः सन् । अव्यया वाराणि- सरणशीलरसस्य स्वस्थान एव रक्षाकराण्युपलब्धिस्थानानीत्यर्थः । रसव्यञ्जकानि । रसस्य प्रवेशस्थानानि । रसतत्त्वस्य सुलभतया अवगमसाधनभूतानि । रसार्थाचनसाधनभूतानि । रसावाप्तिसाधनभूतानि । रसावरणानि । तिरः- अतिक्रम्य सरति । जनः । पुरि न- पुर्या यथा तथा । हरिः- आकर्षकः सोमः । चम्बोः- द्यावापृथिव्योर्मध्ये । विशत्- प्रविशति । वनेषु- स्वाश्रितेषु । सदः- सदनम् । दधिषि- करोषि ॥१०॥

स मामृजे तिरौ अण्वानि मेघ्यो मीळ्हे सप्तिर्न वाजयुः ।

अनुमाद्यः पवमानो मनीषिभिः सोमो विप्रैर्भिर्ऋक्भिः ॥ ९.१०७.११

अण्वानि- सूक्ष्मप्रतीकानपि । तिरः- अतिक्रम्य । मेघ्यः- सूक्ष्मदर्शी । मिषतां सर्वरक्षसामित्यादिषु मिषधातोर्दर्शनार्थस्य काव्येषु दर्शनात् । मीळ्हे- आनन्दाय । वाजयुः- वीर्यगतिकामः । सप्तिर्न- तुरग इव । सः- असौ सोमः । मामृजे- शोध्यते । ऋक्भिः- स्तुतिमद्भिः । विप्रैः- मेधाविभिः । मनीषिभिः- सत्सङ्कल्पसंपन्नैः । सोमः- रसः । अनुमाद्यः- आनन्देन अनुभूयमानः । पवमानः- पुनानश्च भवति ॥११॥

प्र सौम देववीतये सिन्धुर्न पिप्ये अर्णसा ।

अंशोः पयसा मदिरौ न जागृविरच्छा कोशं मधुश्चुतम् ॥ ९.१०७.१२

सोम- रस । देववीतये- दिव्यानुभूतये । अर्णसा- जलेन । सिन्धुर्न- समुद्र इव । प्र पिप्ये- प्रप्यायसे पूरितोसि । अंशोः- लताखण्डस्य । पयसा- रसः । न- इव । मधुश्चुतम्- मधुस्रावकम् । कोशम्- प्रतीकम् । अच्छा- अभिलक्ष्य । मदिरः- हर्षकरः । जागृविः- जागरूकः सन् सरसि ॥१२॥

आ हर्यतो अर्जुनै अत्के अव्यत प्रियः सूनूर्न मर्ज्यः ।

तमीं हिन्वन्त्यपसो यथा रथं नदीष्वा गभस्त्योः ॥ ९.१०७.१३

अजुने- शुभ्रे । अत्के- शोधके भाजने प्रतीके वा । आ- आभिमुख्येन । हर्यतः- स्पृहणीयः । अव्यत- आवृणोति । प्रियः- प्रेमपात्रः । सूनूर्न- शिशुरिव । मर्ज्यः- मण्डितव्यः । यथा । रथम् । तथा । तमी- अमुमेनम् । अपसः- शुभकर्माणि । नदीषु- अप्सु मूलशक्तिधारासु । गभस्त्योः- रसोद्दीपकयोः प्राणापानेशनशक्तयोः । बभसति दीपयन्त्याभ्यां रसमिति गभस्ती प्राणापानेशनशक्ती । आधिभौतिके तु बाहुभ्याम् । बभसति दीपयन्ति निर्मथ्नन्त्याभ्यामग्निमिति गभस्ती बाहू । हिन्वन्ति- प्रेरयन्ति ॥१३॥

अभि सोमास आयवः पवन्ते मद्यं मदम् ।

समुद्रस्याधि विष्टपि मनीषिणो मत्सरासः स्वर्विदः ॥ ९.१०७.१४

समुद्रस्य- हृत्समुद्रस्य । अधि विष्टपे- उच्छ्रये देशे । मनीषिणः- मेधाविनः । मत्सरासः- हर्षकराः । स्वर्विदः- ज्योतिर्विदः । आयवः- शोभनगतयः । सोमासः- रसाः । मद्यम्- तृप्तिकरम् । मदम्- आनन्दम् । अभि पवन्ते- अभितः क्षरन्ति । १४ ॥

तरत्समुद्रं पवमान ऊर्मिणा राजा देव ऋतं बृहत् ।

अर्षन्मित्रस्य वरुणस्य धर्मणा प्र हिन्वान ऋतं बृहत् ॥ ९.१०७.१५

ऋतं बृहत्- महत्सत्यभूतः । पवमानः- पुनानो रसः । ऊर्मिणा- स्वधारया । राजा- रज्जकः । देवः- द्योतनशीलः । समुद्रम्- हृत्समुद्रम् । तरत्- अतिक्रम्य च गच्छति । अर्षन्- सरन् । मित्रस्य- स्नेहाधिदैवतस्य । वरुणस्य- ऋताधिदैवतस्य । धर्मणा- धर्मेण । प्र हिन्वानः- प्रेरितो भवति ॥१५॥

नृभिर्येमानो हर्यतो विचक्षणो राजा देवः समुद्रियः ॥ ९.१०७.१६

नृभिः- उपासकैः । येमानः- नियम्यमानः । हर्यतः- स्पृहणीयः । विचक्षणः- विशेषद्रष्टा । राजा-
रञ्जकः । देवः- द्योतनशीलः । समुद्रियः- हृदयसमुद्रगतः । श्रुतौ समुद्रो हृदयं अन्तःसमुद्रे
हृद्यन्तरायुषीत्यादिषु यथा ॥१६॥

इन्द्राय पवते मदः सोमो मरुत्वते सुतः ।

सहस्रधारो अत्यव्यमर्षति तमी मृजन्त्यायवः ॥ ९.१०७.१७

मदः- हर्षकरः । सुतः- निष्पन्नः । सोमः- रसः । मरुत्वते- प्राणेशाय । इन्द्राय- परमेश्वराय ।
पवते- क्षरति । सहस्रधारः- अनन्तधारः । अत्यव्यम्- प्रतीकमतिक्रम्यापि । अर्षति- सरति । तमी-
अमुमेनम् । आयवः- उपासकाः । मृजन्ति- शोधयन्ति ॥१७॥

पुनानश्चमू जनयन्मतिं कविः सोमो देवेषु रण्यति ।

अपो वसानः परि गोभिरुत्तरः सीदन्वनेष्वव्यत ॥ ९.१०७.१८

चमू- द्यावापृथिव्यौ । पुनानः- पूयमानः । मतिम्- ज्ञानम् । मन ज्ञाने । जनयन्- उत्पादयन् ।
कविः- क्रान्तदर्शी । सोमः- रसः । देवेषु- द्योतनशक्तिषु । रण्यति- रमते । अपः- मूलशक्तिधाराः ।
वसानः- बिभ्रत् । गोभिः- चित्किरणैः । उत्तरः- श्रेष्ठः । सीदन्- उपविशन् । वनेषु- आश्रितेषु । परि
अव्यत- परिदीयते ॥१८॥

तवाहं सौम रारण सख्य इन्दो दिवेदिवे ।

पुरूणि बभ्रो नि चरन्ति मामव परिधीरति ताँ इहि ॥ ९.१०७.१९

इन्दो- क्लेदनशील रस । दिवेदिवे- प्रतिदिनम् । तव- भवतः । सख्ये- सौहृदे । अहम् । रारण- रमे ।
बभ्रो- बभ्रुवर्ण सोम । पुरूणि- बहून्यावरणानि । माम्- मे । नि अव चरन्ति- नीचीनं चरन्ति । तान्
परिधीन्- तानि आवरणानि । अति इहि- अतिक्रम्य गच्छ ॥१९॥

उताहं नक्तमुत सोम ते दिवा सख्याय बभ्र ऊधनि ।

घृणा तपन्तमति सूर्यं परः शकुना इव पस्मि ॥ ९.१०७.२०

बभ्रो सोम- रस । उत- अपि च । अहम् । नक्तं दिवा- दिवारात्रम् । ते- तव । सख्याय- सौहृदाय ।
ऊधनि- गोरूपिण्या अदितेरूधसि । घृणा- तेजसा । तपन्तम्- ज्वलन्तम् । परः- परम् । सूर्यम्-
सवितारमिव स्थितं त्वाम् । शकुना इव- पक्षिण इव । अति पस्मि- अतिपेतिम् ॥२०॥

मृज्यमानः सुहस्त्य समुद्रे वाचमिन्वसि ।

रयिं पिशङ्गं बहुलं पुरुस्पृहं पवमानाभ्यर्षसि ॥ ९.१०७.२१

सुहस्त्या- सुहस्तोपलक्षितशोभनकर्मणा । मृज्यमानः- शोधितः । समुद्रे- हृत्समुद्रे । वाचम्-
मन्त्रम् । इन्वसि- प्रेरयसि । पवमान- पूयमान । पिशङ्गम्- ज्योतिर्मयम् । बहुलम्- प्रभूतम् ।
पुरुस्पृहम्- बहुभिः स्पृहणीयम् । रयिम्- धनम् । अभ्यर्षसि- अभिगमयसि ॥२१॥

मृजानो वारे पवमानो अव्यये वृषाव चक्रदो वने ।

देवानां सोम पवमान निष्कृतं गोभिरञ्जानो अर्षसि ॥ ९.१०७.२२

मृजानः- मण्डितः । पवमानः- पुनानो रसः । वने- वननीये । अव्यये वारे- रसव्यञ्जके वरणीये
प्रतीके । वृषा- वर्षकः सन् । चक्रदः- शब्दितवान् । पवमान सोम- पुनान रस । देवानाम्-

देवतानाम् । निष्कृतम्- संस्कृतं सदनम् । गोभिः- चिद्रश्मिभिः । अञ्जानः- व्यञ्जितः । अर्षसि- सरसि ॥२२॥

पवस्व वाजसातयेऽभि विश्वानि काव्या ।

त्वं समुद्रं प्रथमो वि धारयो देवेभ्यः सोम मत्सरः ॥ ९.१०७.२३

वाजसातये- संपल्लब्धये । विश्वानि काव्या- सर्वाणि दर्शनानि । अभि- अभितः । पवस्व- क्षर । त्वम् । समुद्रम्- हृत्समुद्रम् । प्रथमः- मुख्यः सन् । मत्सरः- आनन्दकरः सन् । देवेभ्यः- द्योतनशक्तिभ्यः । वि- विशेषेण । धारयः- धृतवानसि ॥२३॥

स तू पवस्व परि पार्थिवं रजो दिव्या च सोम धर्मभिः ।

त्वां विप्रासो मतिभिर्विचक्षण शुभ्रं हिन्वन्ति धीतिभिः ॥ ९.१०७.२४

स- तादृशस्त्वम् । पार्थिवम्- भौमसंपदम् । रजः- अन्तरिक्षसंपदम् । दिव्या- दिव्यसंपदम् । धर्मभिः- धर्मैः । परि- परितः । पवस्व- क्षर । विचक्षण- सूक्ष्मदर्शिन् । शुभ्रम्- शुद्धम् । त्वाम्- भवन्तम् । विप्रासः- मेधाविनः । मतिभिः । धीतिभिः- चित्तधारणाशक्तिभिः । हिन्वन्ति- प्रेरयन्ति ॥२४॥

पवमाना असृक्षत पवित्रमति धारया । मरुत्वन्तो मत्सरा इन्द्रिया हया मेधामभि प्रयांसि च ॥ ९.१०७.२५

मरुत्वन्तः- प्राणमयाः । मत्सराः- तृप्तिकराः । इन्द्रियाः- इन्द्रसंबन्धिनः । हयाः- तुरगा इव स्थिताः । पवमानाः- पुनानाः सोमाः । पवित्रमति- भाजनं प्रतीकमतिक्रम्य । धारया । मेधाम् । प्रयांसि च- हवींषि च । अभि- अभिलक्ष्य । असृक्षत- सृज्यन्ते ॥२५॥

अपो वसानः परि कोशमर्षतीन्दुर्हियानः सोतृभिः ।

जनयज्ज्योतिर्मन्दना अवीवशद्गाः कृण्वानो न निर्णिजम् ॥ ९.१०७.२६

अपः- मूलशक्तिधाराः । वसानः- बिभ्रत् । सोतृभिः- निष्पादकैरुपासकैः । हियानः- प्रेरितः । इन्दुः-
क्लेदनशीलो रसः । न निर्णिजम्- स्वं रूपमिव स्थितम् । कोशम्- प्रतीकं प्रति । परि- परितः अर्षति-
सरति । गाः- चिद्रश्मीन् । कृण्वानः- कारयन् । ज्योतिः- अध्यात्मज्योतिः । जनयन्- प्रकटयन् ।
मन्दनाः- तृप्तीः । अवीवशत्- कामयते ॥२६ ॥